

UDK 910.4 (497.5/.6) "1802/1803"
929 Sapieh, A
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 31. listopada 2006.
Prihvaćeno za tisak: 11. lipnja 2007.

Putopis Aleksandra Sapiehe u kontekstu epohe prosvjetiteljstva

Zdravka Zlodi

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10

10000 Zagreb

Republika Hrvatska

Djelo poljskoga plemića, prirodoslovca i jednog od pionira poljske slavistike Aleksandra Sapiehe (1773.-1812.) predstavlja vrijedno historiografsko vrelo, koje nesumnjivo na svoj način pridonosi osvjetljavanju, a onda i boljem poznavanju nekih, dosad možda i nepoznatih aspekata hrvatsko-poljskih odnosa i veza na prijelomu XVIII./XIX. stoljeća. Njegovo veliko zanimanje za povijest i kulturu slavenskih naroda, posebice južnoslavenskih te plan putovanja na Istok, koji se tek djelomično ostvario, imali su za nas veliko značenje. Na tom putovanju Sapieha je proputovao i u svom putopisu *Podróż w krajach słowiańskich odbywane*¹, opisao mnoge gradove, mjesta i otoke istočno-jadranske obale, dalmatinskoga zaleđa, odnosno dio Bosne te Dubrovnik. Vrijednost mnogobrojnih povijesnih i prirodoslovnih podataka i zapažanja u putopisu vrlo je velika, premda su mnogi Sapiehini pokušaji etimoloških pa i drugih tumačenja u znanstvenom smislu vrlo diskutabilni. Cilj ovoga rada je osvrnuti se na Sapiehin putopis u okviru prosvjetiteljskih kretanja, koje je autor tijekom života nastojao slijediti i u tome dobrim dijelom uspio.

Ključne riječi: Aleksander Sapieha, hrvatsko-poljski odnosi, putopisi, prosvjetiteljstvo, slavenska kultura

¹ Iako je u prva dva poljska izdanja u naslovu stavljena godina 1802-1803, zbog još uvijek točno neutvrđenog datuma Sapiehina putovanja, navodim naslov djela bez datacije budući da je tako učinjeno i u posljednjem izdanju putopisa iz 1983.

I. Putopis prosvjetiteljstva

Od najstarijih vremena pa sve do trenutka kada je Sapieha krenuo na svoje putovanje i o njemu pisao, putopisima su se smatrali raznovrsni tekstovi. No, treba odmah reći da svaki pokušaj bilo kakvog teoretskog ocrtavanja ove literarne vrste, ostaje teoretski i nema apsolutnu praktičnu primjenu jer niti jedna definicija ne može u potpunosti objediniti sve putopise pa čak ni one koji su nastali unutar jedne epohe. Unatoč tome, nužno je upozoriti na neke specifičnosti, koje su prepoznatljivije u većini takvih radova, nastalih upravo u razdoblju prosvjetiteljstva, da bismo vidjeli koliko se jedna približna definicija putopisa iz tog vremena potvrđuje na primjeru putopisa Aleksandra Sapiehe. Ovo je važno ne samo zbog toga jer je njegov putopis nastao upravo u to vrijeme nego i zbog toga što takvi tekstovi u većoj ili manjoj mjeri podliježu modifikaciji, pri čemu neki prekoračuju i granice realnosti pa ih čak ne možemo ni ubrajati u klasične putopise.

Ako se složimo s tvrdnjom da putopisi u osnovi pripadaju u "literaturu činjenica", onda to prije svega znači da je putopis zapravo vrsta izvješća o nekom događaju ili tijeku događaja iz života autora, koji su povezani s njegovim kretanjem, odnosno putovanjem. Iz toga na neki način proizlaze tri ključna čimbenika koji označavaju putopis kao vrstu, a to su: događajnica, premještanje ili kretanje te saopćavanje, što putopise, s jedne strane, približava dnevnicima, a s druge strane, suvremenim formama kao što je reportaža, pri čemu istinitost ili neistinitost tvrdnji, koje se u njima iznose, nisu bitni.²

Tijekom XVIII. i početkom XIX. stoljeća u životu ljudi pa onda i u pismenosti i dalje su prisutni svi negdašnji oblici putovanja, odnosno putopisa, a njihova forma razlikovala se ovisno o: a) *cilju* (jesu li bila ciljana, jesu li bila slučajna, jesu li to bila putovanja iz nužde ili pak prisilna putovanja), b) *obilježju* (znanstvena putovanja, putovanja poduzimana radi zabave, politička putovanja, avanturistička) te *geografskoj usmjerenosti* (istok, zapad, sjever, jug) dotičnih putovanja.³

Putopisi prosvjetiteljstva po svom karakteru se podosta razlikuju od onih nastalih tijekom XVI.-XVII. stoljeća, kada se na putovanja odlazilo uglavnom po nalogu vladara radi izviđanja određenog područja.⁴ Tijekom prosvjetiteljstva geografska usmjerenost putovanja nije se bitno promijenila, ali promijenila se slika putopisa. U njima više ne iščitavamo tek negativan stav prema "primitivnim" kulturama u ko-

² Razvoj novinstva u XVIII. stoljeću dodatno je utjecao na način promatranja i analiziranja putopisca, a samim time i na oblikovanje neke vrste "javnih putopisa", I. Pederin, *Putopisi prosvjetiteljstva: RFF u Zadru* 38 (28) (1999.), 26

³ S. Burkot, *Polskie podrózpisarstwo romantyczne*, Varšava, 1988., 32-40; D. Duda, *Književno - povijesna retorika putopisa*, *Kolo*, Zagreb, 8 (1998.) 1, 263-302

⁴ Putovanja tijekom XVI. i XVII. stoljeća bila su više ekspedicijska i uglavnom na račun države, dok se u razdoblju prosvjetiteljstva ta putovanja više individualiziraju, iako pojedinci i nosioci putovanja nikada ne putuju bez pratnje. S tim u vezi ni putopisno štivo više nije privilegija pojedinih društvenih krugova bliskih dvoru već je namjenjeno informiranju šire čitalačke publike, stoga putopisi prosvjetiteljstva ujedno predstavljaju i neku vrst prvih turističkih vodiča. Vidi u: I. Pederin, "Putopisi prosvjetiteljstva", *RFFZd* 38 (28) (1999.), 19

jima ljudi žive prema prirodnim zakonima. Putopisci prosvjetiteljstva u svojim radovima nastoje dati kritički osvrt na obilježja drugih kultura i život njihovih stanovnika, uspoređujući ih s europskom civilizacijom, ali ne ističući pri tom njezinu superiornost.⁵ Upravo je “prvobitnost”, kao glavno obilježje rubnih europskih kultura, ono što fascinira putopisca koji baš u toj jednostavnosti i povezanosti čovjeka s prirodom vidi uzor i vrijednosti kojima bi trebala težiti razvijena “civilizirana” društva. Idealizacija načina života domicilnoga stanovništva vrlo je izražena, što se u putopisima ranijih razdoblja nije moglo zapaziti.

Glavni poticaj putovanjima dao je razvoj prirodnih znanosti, stoga se od polovice XVIII. i u XIX. stoljeću javlja sve veći broj izvješća sa znanstvenih putovanja, odnosno prirodoslovnih putopisa.⁶ Ta putopisna izvješća obiluju fizičkim, prirodoslovnim, povijesnim, ali i političkim opažanjima. Opisuje se podrijetlo i izgled ljudi, njihov način života i običaji, a sve je to potkrijepljeno bogatim ilustracijama. Brojni su opisi flore i faune posjećenog područja, njegova podneblja, prirodnih resursa (posebno rudnih) i plodnosti zemlje te gospodarskih mogućnosti, odnosno njihova stvarna iskorištenost. Političko rivalstvo među vodećim europskim zemljama, prije svega Engleske i Francuske, dodatno je intenzivirao broj znanstvenih istraživanja u prekooceanskim i nekim rubnim europskim područjima. Zsigurno nema sumnje da su se iza tih znanstvenih izazova od početka skrivali gospodarski i svaki drugi interesi, no tek će u drugoj polovici XIX. stoljeća rezultati tih istraživanja postati glavna ishodišta za sklapanje savezništva političkih i gospodarskih elita pojedinih država.

Iako su prosvjetiteljski putopisi prožeti znanošću, zamjetna su obilježja književnosti, na što već upućuje i njihova forma, odnosno stil kojim su pisani. Dnevnički stil bio je više karakterističan za putopisce romantizma, ali dijelom i prosvjetiteljstva, iako u njima nema uvijek umjetničkih pretenzija jer svrha je prije svega sustavno i točno prikazati svakidašnjicu dugih putovanja. Ono što je putopisu prosvjetiteljstva davalo na osobnosti bila je forma pisama, kojoj su pribjegavali brojni autori da bi izrazili svoje stavove i svjetonazore.

Tako, ocrtavanjem posebnosti obilježja putopisne literature prosvjetiteljstva, otkrivamo i pojedinosti epohe, koje se tiču stvarnog života jer govore o tome zašto su ljudi putovali, kako i čime su putovali, kakve su bile pripreme i poteškoće na koje su pritom nailazili. Upravo na to se na mnogo mjesta u putopisu osvrnuo i Sapieha,

⁵ Promjena načina razmišljanja i vrednovanja tuđeg na primjereniji način dijelom je proizašla i iz krize europske savjesti koja je “progovorila” u mnogim radovima prosvjetiteljstva. Vidi u: Paul Hazard, *The european mind 1680-1715*, New York, 1964., 454.s.

⁶ M. Piller i Lj. Mitterpacher, *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus junio, et julio anno MDCCCLXXXII*, Buda, 1783., u: J. Balabanić, “*Prirodoslovna, gospodarska i etnografska zapažanja o Slavoniji i Požeškoj županiji u jednom putopisu s kraja XVIII. stoljeća*”, *Prirodoslovna baština Slavonske Požege-Zbornik radova znanstvenog simpozija*, Slavonska Požega, 1977., 23-32; A. Michelazzi, *Compendium regni fossilium quod in usum suorū auditorū elucubratus est Augustinus Michelazzi...*, Gorizia, 1781., u: J. Balabanić, “*Neka mineraloška i farmaceutska pitanja u knjizi goričkog profesora Augustina Michelazzija o fosilima*”, *Farmaceutski vestnik*, XXVII (1976.), 243-246; M.L. Pratt, “Putopis i transkulturaciona: znanost, planetarna svijest, unutrašnjosti”, *Quorum* 17 (2001) 4, 128-155

pogotovo na dijelu trase, koji se naslanjao neposredno uz tursku granicu. Na njegovu primjeru potvrđuje se činjenica svojstvena svim putnicima u to vrijeme, a to je da nisu imali sigurne i dobre mogućnosti opskrbe na usputnim stanicama i gostionicama pa su se radije sami, dijelom unaprijed, a dijelom improvizirajući, pobrinuli za smještaj i hranu. Ipak, kada su se prevaljivale veće udaljenosti i kad je putovanje trajalo i po nekoliko mjeseci, kao što je i ovdje bio slučaj, vidimo da je putnik bio osuđen na svakojako snalaženje, naročito u zabačenim predjelima. Dodatna otežavajuća okolnost bila je i skromna prometna povezanost pojedinih dijelova zemalja kojima se putovalo. Promet putnika na području današnjih hrvatskih zemalja bio je donekle olakšan tek nakon francuske vladavine, kada su prometnice postale nešto bolje trasirane i promet se redovitije odvijao. Do tog vremena putovalo se na konjima, pješice ili brodovima i čamcima, jer su takva putovanja gotovo uvijek uključivala i premošćivanje većih vodenih površina.

Budući da putopis kao literarna vrsta ima dugu tradiciju u našem kulturnom krugu, gotovo svaki putnik/putopisac je, pripremajući se za svoje putovanje, išao tragom onih koji su prije njega prošli istom trasom, odnosno koristio se djelima dotičnih autora pa je taj primjer slijedio i Aleksander Sapieha. Za analizu Sapiehina putopisa, najvažniji je putopis Alberta Fortisa, za kojeg niti Sapieha ne skriva da mu je poslužio kao predložak, što s druge strane pokazuje da je snaga tradicije bila vrlo snažna.

Dilema koja se u to vrijeme javljala kod nekih autora, poput one Jozefa Drochowskog, oko toga treba li putovanje biti samo rezultat onoga što je putopisac sam vidio i iskusio, odnosno je li neophodno na putovanje krenuti kao tabula rasa ili je dopušteno koristiti sva moguća sredstva spoznaje, nije, kako vidimo, mučila Sapiehu.⁷ Njegovo se znanje dijelom temelji na saznanjima i spoznajama prethodnika, a dijelom na vlastitim prosudbama, koje su, opet, većim dijelom nastale na temelju verificacije prijašnjih zaključaka.

II. Neki značajniji putopisci, koji su tijekom XVIII./XIX. stoljeća putovali istočnojadranskom obalom neposredno prije Sapiehe (*Balthasar Hecquet, Robert Adam, Louis François Cassas, Alberto Fortis, Giacomo de Concina, H. F. Rödlich*)

Premda je u poljskoj književnoj pa i historiografskoj tradiciji Sapiehin putopis otcijenjen kao jedan od prvih i rijetkih primjera upoznavanja s prostorom istočno-jadranske obale, a pogotovo njezina zaleđa, poznato je da je njegovoj "ekspediciji" prethodio zamjetan broj putopisaca, koji su već od sredine XVIII. stoljeća krenuli u istraživanje toga područja.⁸

⁷ S. Burkot, *Polskie podróżopisarstwo romantyczne*, Varšava, 1988., 48-49

⁸ Već potkraj XVII. stoljeća imamo prvi putopis doktora medicine iz Lyona, Jacoba Spona pod naslovom "Put po Italiji, Dalmaciji, Grčkoj i Bliskom istoku 1675. i 1676.", izdan u Lyonu 1679. U posveti navodi kako ga je na put navela ljubav prema starinama te da se toga prihvatio ne zbog taštine i želje za znanstvenom slavom već zbog hira i vlastite zabave. Smatra se da je djelo najvjerojatnije posvetio Velečasnom ocu De la Chaizu, kraljevskom savjetniku i svojem ispovjedniku. Vidi u: *Spon, Adam, Cassas i Lavallee u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997., 1-39

Treba reći da je putopisna literatura o hrvatskim krajevima prilično bogata, napisali su je uglavnom strani putopisci. Tek se jedan manji broj domaćih pisaca bavio ovakvim radom, ali njihova je zastupljenost daleko veća tek u drugoj polovici XIX. stoljeća. Brojni engleski, francuski, njemački, austrijski, a prije svega talijanski putopisci obišli su spomenuto područje gotovo istom trasom, kojom je nakon njih putovao i Sapieha.

Ta putovanja bila su prije svega odraz nove političke i gospodarske situacije u tadašnjoj Europi, koja je na osobit način pogodovala pojačanom razvoju znanstvenih istraživanja. Zbog tog su razloga brojni stručnjaci iz gospodarstva, kulture, znanosti i politike posjećivali Dalmaciju, a svoja su zapažanja potom vrlo često davali na uvid svojim naručiteljima, među kojima posebno mjesto zauzimaju različita učena društva poput Britanskog kraljevskog društva, Francuske akademije znanosti, odnosno Varšavskog društva prijatelja znanosti i dr.

U mnogima od tih putopisa/izvješća do izražaja je dolazila i zainteresiranost dotičnog putopisca (zemlje) da upozore na mogućnost prodora na spomenuta područja, koja su do toga vremena bila izvan izraženih interesa vodećih europskih zemalja. S tim u vezi posebno je bilo izraženo zanimanje za političke događaje, odnosno za eventualne naznake buđenja nacionalne svijesti, koje su se lokalnim ili širim ustaničkim akcijama nekih naroda manifestirale već na samom početku XIX. stoljeća. Iako su navedene tendencije u to vrijeme bile izražene prije svega kod europskih velesila, može se reći da je ta činjenica bila jedan od glavnih povoda što su se mnogi istraživači putopisne literature posebno usredotočavali upravo na sagledavanje pozadine zanimanja za kulturni, politički i gospodarski razvoj Dalmacije na prijelazu XVIII./XIX. stoljeća, odnosno razotkrivanje bilo kakve sumnjive uloge koju su u tome dotični putopisci mogli imati, neovisno o tome iz kojih su zemalja dolazili. Unatoč tome, neosporna je činjenica da je svaki od tih putopisaca izvješća pisao prije svega, u skladu sa svojim sklonostima pa će tako kod jednih prevladavati opisi građevina, umjetničkih djela, kod drugih osvrta na ljude koji žive na tom prostoru i njihove običaje te registriranje općih političkih i društvenih prilika, dok će kod trećih biti pojačana zastupljenost opisa biljnog svijeta i geoloških osobitosti zemlje. Iz sadržaja svakog putopisa vidljivo je da je neovisno o težištu promatranja i opisivanja, svaki od njih bio strukturiran prema načelu izbora, odnosno prema znanstvenim ili osobnim interesima pojedinog putopisca, dok su sve druge motivacije bile manje izražene.

Jedan od važnijih putopisaca i "prvih folklorista i etnologa hrvatskih krajeva", kako ga u svom radu naziva Ivan Pederin, bio je **Balthazar Hecquet**, autor jednog od prvih putopisa posvećenih Južnim Slavenima.⁹ Iako se Hecquetova djela¹⁰ ne smatra-

⁹ Ivan Pederin, "Balthasar Hecquet, prvi folklorist i etnolog hrvatskih krajeva", *Radovi FF-a u Zadru* 11(1972-1973), 421-440; P. Maček, "Jedan putopis o južnim Slavenima", *Obzor*, 1932., 48-64; L. Glesinger, "Hecquetova putovanja po Hrvatskoj i njegove zabilješke o zdravstvenim prilikama u prvoj polovini XVIII. stoljeća", *Narodno zdravlje*, 6 (1950) 5-6, 151-159; J. Kovačević, "Kratki pregled o putovanjima Balthasara Hecqueta po Hrvatskoj", *Naše planine*, 3 (1951.) 9-10, 246-251

¹⁰ Hecquetova zapažanja nastala tijekom nekoliko desetljeća objavljena su u tri različita djela. Najstariji rad je "Oryctographia Carniolica – physicalische Erdbeschreibung des herzogthums Krain, Istrien und

ju znanstvenom raspravom u užem smislu, ne poriče se njihova velika vrijednost za poznavanje života južnoslavenskih naroda, posebno Slovenaca među kojima je jedno vrijeme i živio.¹¹ On na osnovi vlastitog zapažanja daje iscrpan opis karaktera pojedinih plemena, obilježja narodne pučke pjesme, svadbenih i pogrebnih običaja te narodnih nošnji svakog od njih. Značajan zaokret u njegovim osvrtima svakako je odmak od negativnih predodžbi o južnoslavenskim narodima, koje su o njima stvorene tijekom Tridesetogodišnjeg rata, a kakve su tijekom XVIII. stoljeća još uvelike vladale u njemačkom javnom mijenju Glavna zamjerka njegovim zapažanjima jest površnost i nedosljednost, osobito netočnoj jezičnoj pa i plemenskoj diferencijaciji, no neosporna je vrijednost Hecquetova putopisa kao jednog od prvih svjedočanstava o južnim Slavenima u vrijeme kada su vijesti o njima bile tek sporadične, pri-strane i prilično nepouzdanae.

Član Kraljevskoga društva i Društva starina te graditelj kralja i kraljice, kako navodi u naslovu svojeg putopisa "*Ruševine palače cara Dioklecijana u Splitu, u Dalmaciji*", bio je Škot **Robert Adam** (1728-1792).¹² Sredinom XVIII. stoljeća boravio je u Italiji i tri godine studirao graditeljstvo u Rimu te se koristio znanjem crtača Charlesa Louisa Clerisseaua (1722-1820), iako ga kasnije nije naveo kao suautora. Opisi javnih građevina Atenjana i Rimljana, sačuvani kod Vitruvija i Plinija ponukali su ga da 1757. dođe u Dalmaciju pogledati Dioklecijanovu palaču.¹³ Zbog činjenice da Sapiهة u svojem putovanju nije obuhvatio Split pa tako ni opisao njegovu povijesnu jezgru, mogućnost izravne usporedbe između ove dvojice putopisaca nije moguća. Ipak, zanimljiv je podatak Adama o neugodnostima koje je imao s lokalnim mletačkim vlastima zbog sumnje da se bavi špijunažom. Ovaj detalj dovoljno ilustrira da su optužbe na račun Sapiهة, vezane za karakter njegova putovanja, možda tek u skladu s tradicijom sumnjičenja svakog stranca i pretpostavke da su se pod izgovorima putopisaca o tobožnjem proučavanju povijesnih i drugih osobitosti u Dalmaciji, zapravo skrivala strateška izviđanja.

Daleko najpoznatiji i za ovu temu relevantniji jest putopis talijanskog augustinca, prirodnjaka i književnika **Alberta Fortisa** (1741-1803), *Viaggio in Dalmazia*, (Venecija, 1774.)¹⁴, koji je još za autorova života nekoliko puta preveden na strane jezi-

zum Theil der benachbarten Lander", IV. sv., Leipzig, 1778., 1781., 1784., 1789.; Godine 1785. objavio je bilješke o pučanstvu zajedno s prirodoslovnim zapažanjima pod nazivom: "Physikalische-Politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhätischen und die Norischen Alpen in jare 1781 und 1783 unternommen von B. Hecquet." Posljednje Hecquetovo djelo nastalo je između 1802-1805 i nosi naziv: "Abbildung und Beschreibung der sudwest und ostlichen Wenden, Illyrer und Slaven deren geographischen Ausbreitung von dem Adriatischen Mere bis an den Ponto, deren Sitten, Gebrauche".

¹¹ I. Pintar, Balthasar Hecquet, *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana 1926., knj. 1, sv. 2, 284-287

¹² *Span, Adam, Cassas i Lavalle u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997. 49

¹³ Isto, 65-75

¹⁴ *Viaggio in Dalmazia*, Fortisovo je najpoznatije, ali ne i jedino djelo. Nastalo je kao rezultat njegovih putovanja na istočno-jadransku obalu tijekom 1771-1773 godine. Knjiga je, unatoč tome, sastavljena kao jedinstven izvještaj s putovanja i napisano je u obliku pisama., Vidi u: A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984., XV; K. Čvrlijak, *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, Zagreb, 1995., 83-103

ke te je izazavo reakciju Fortisova suvremenika Ivana Lovrića u njegovim *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor Abate Alberto Fortis* iz 1776. godine.¹⁵ Fortisovo djelo, za razliku od Sapiehina kao i većine drugih stranih putopisaca, nije bilo rezultat jednokratnog posjeta istočno - jadranskoj obali, odnosno njezinu zaleđu. Od 1765. pa sve 1791., kad je posljednji put posjetio hrvatsku obalu, Fortis je oko desetak puta bio na spomenutim područjima te u svakom od njih obišao drugo odredište.¹⁶ Njegova izrazita sklonost prema prirodnim znanostima očitovala se već pri prvom putovanju, kada je posjetio Pulu i kvarnersku obalu (1765.), gdje je obavio neka prirodoslovna i arheološka istraživanja.¹⁷ Njegova mineraloška i paleontološka istraživanja Cresa i Lošinja, nadmašila su, sveukupna Sapiehina razmatranja na tom području. Kontakti s drugim znanstvenicima utjecali su vrlo brzo na proširenje Fortisovih vidika pa se uz njegove prirodoslovne interese sve više vezuje zanimanje za folklor, jezik i podrijetlo lokalnog stanovništva. Putovanje u Istru te kopneni i otočni dio Dalmacije 1771., bio je povezan s boravkom njegova mecene, anglikanskog biskupa i geologa, F. A. Herveya u tim krajevima.¹⁸ Do prvog objavljivanja *Put po Dalmaciji* 1774. Fortis je još barem dva puta boravio na istočnom Jadranu s ciljem da svestrano i iscrpno opiše to područje te da u taj opis uvrsti što veći broj podataka o njegovim zemljopisnim i povijesnim značajkama te političkom uređenju i kulturi. Objavljivanje putopisa te njegov prijevod na francuski, njemački i engleski jezik, potaknuli su ga na nova putovanja, ne samo zato jer je djelo naišlo na pozitivne kritike nego i zbog toga što se Fortisova financijska situacija, samim time, znatno popravila. Među brojnim putovanjima, tri su otpala na Dubrovnik, gdje je razvio i privatne odnose s pojedinim obiteljima, poput obitelji Bassegli, Bajamonti, Sorgo te Đurđević-Bunić.¹⁹ Obavjesti o prilikama u dijelu hrvatskih zemalja, koje su u to vrijeme bile pod mletačkom upravom, preko Fortisova djela odjeknule su širom zapadne Europe, a prijevodi putopisa učinili su ih dostupnima i čitateljstvu izvan tih granica. Iako se ne može sa sigurnošću reći, Sapieha je njegov *Put po Dalmaciji* čitao najvjerojatnije u francuskom izdanju, koji je u cijelosti izišao u Bernu samo četiri godine poslije talijanskog originala, pod naslovom *Voyage en Dalmatie*.²⁰

¹⁵ P. Antun, Ivan Lovrić: kritika Fortisa ili kroatocentrizam na talijanskom jeziku: *Republika* 59 (2003) 4, 59-68; I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*, Zagreb 1948, 229.s.

¹⁶ Ž. Muljačić, Zadnje putovanje Alberta Fortisa u Dalmaciju: *Radovi FF-a u Zadru*, 385-392

¹⁷ Ž. Muljačić, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji 1765-1791*, Split, 1996., 34-40, 42-44, 60-63

¹⁸ Ž. Muljačić, Dalmacija viđena očima Britanca F. A. Herveya 1797.-1799. godine: *Dubrovnik*, 3-4 (1991.), 205-216

¹⁹ A. Frotis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984., XI; Ž. Muljačić, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji 1765-1791*, Split, 1996., 122-129

²⁰ Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984., XVIII

Dvadesetak godina mlađi, iako ne manje važan, putopis je štićenika rimske Francuske akademije, **Louisa Françoisa Cassasa** (1756.–1827.), *Voyage Pittoresque de L' Istrie et de la Dalmatie 1802*.²¹ Francuski samouki crtač, kojeg Sapieha na nekoliko mjesta spominje upravo u svome putopisu, putovao je Istrom i Dalmacijom 1782. i tijekom svojeg putovanja naslikao mnoštvo slika pejzaža, građevina te izradio karte koje, barem ako je suditi prema Sapiehinim svjedočenjima, nisu imale naročitu uporabnu vrijednost.²² Opisujući povijest Istre i Dalmacije, Cassas u svojem djelu spominje Spona i Whelera te opata Fortisa i Norrisa kao jedine koji su do tada obradili pojedinosti o tim krajevima. U prvom dijelu rada govori o geografskom smještaju i prvim stanovnicima tog područja te zaključuje da su se na njemu miješali mnogobrojni narodi, među kojima i narod Sarmata koje je naselio Konstantin.²³ Nedugo nakon podjele Carstva, Dalmacija je postala plijenom Avara i Huna, odnosno Slavena (Hrvata i Srba), kojima je Heraklije prepustio dio Dalmacije. Hrvatima, koji su prije doseljenja živjeli na Kavkazu, je osim Istre, Liburnije i dijela Dalmacije, s vremenom pripao i teritorij do Save i Une.²⁴ Svojevrсна teorija o etnogenezi Hrvata identična je onoj koju u predgovoru jednog od izdanja putopisa navodi i Sapieha, no kod njega ne bilježimo priču o petorici braće i dvije sestre, koje spominje Cassas.²⁵ Važne pojedinosti o Morlacima, uskocima i hajducima te njihovu izgledu, običajima i jeziku nije dao, ali vidljivo je da je od Fortisa prihvatio tezu o dvije vrste Morlaka: pitomim i divljim.²⁶ U drugom dijelu putopisa, slijedi opis gradova i mjesta geografskim sljedom od Trsta, Kopra, Pule preko Riječkog zaljeva, Osora, Cresa, Krka, Zadra, Nina, Kotara, Šibenika do dalmatinskog zaleđa i Splita.²⁷ Trasa kojom je putovao i osvrta koje je iznio u svojim zapažanjima prilično su podudarni s trasom i osvrtima njegovih prethodnika, a velik dio Cassasovih zapažanja i Sapieha je uzeo u obzir.

Nešto manje poznatiji od Fortisova putopisa, rad je njegova sunarodnjaka **Giacoma de Concine** (1775.-?), koji je u svojim pismima iz Dalmacije 1804. opisao ljepote slapova Krke i svoja zapažanja pod naslovom "Viaggio nella Dalmazia littorale" objavio 1809. u Udinama.²⁸ Concina je bio tajnik komisije za organiziranje Istre Dalmacije i Albanije sa sjedištem u Zadru, a djelo mu je objavljeno četiri izdanja, od toga dva na francuskom. Najviše su ga zanimali rimski natpisi, ostaci rimskih cesta i naselja, stari rukopisi i biblioteke.²⁹ Iako Sapiehin opis ovog dijela puta nije istovjetan s opisom Concine, zanimljivo je da se upravo na istom mjestu zaustavio da bi napisao

²¹ Fortis, op.cit., XLI, 131; K. Čvrljak, *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, Zagreb, 1995., 105-119

²² Sapieha, op.cit., 1983., L. XIII /I., 73

²³ Span, Adam, *Cassas i Lavalle u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997., 159

²⁴ Span, Adam, *Cassas i Lavalle u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997., 161-162

²⁵ Sapieha, op.cit., 29

²⁶ Span, Adam, *Cassas i Lavalle u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997., 172-176

²⁷ Span, Adam, *Cassas i Lavalle u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997., 185-245

²⁸ M. Schneider, *Putopisci XIX. stoljeća u našim krajevima*, Zagreb, 1968., 5-6, 15; K. Čvrljak, *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, Zagreb, 1995., 121-136

²⁹ *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1982., T. 2, 680-681; K. Čvrljak, *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, Zagreb, 1995., 121-136

nekoliko najljepših redaka putopisa. Nesumnjivo da ga je ljepota prirode već sama po sebi mogla ponukati na to, ali ipak se nameće činjenica da se i kod njega, kao i kod Concine i Fortisa takvi opisi uvijek uvijek odnose na iste dijelove puta. Premda je i iz ovoga posve jasno da su putopisci toga vremena očito slijedili nekakav zadani obrazac, zbog ove činjenice Sapiehu bismo teško mogli svrstati među putopisce ne- svakidašnje radoznalosti ili samosvojne ostvarenosti. U svojim opservacijama ne otkriva ništa što već do tada nije bilo poznato i vrlo su rijetka mjesta na kojima se njegovi opisi uzdižu iznad davanja više ili manje očaravajućih slika prirode.

U osamnaestom stoljeću zapažanja o životu i ljudima na istočnoj obali Jadrana počinju se javljati i u njemačkim, odnosno austrijskim putopisima. Većina tih radova, nastalih u vrijeme prve austrijske uprave (1797.-1806.), zapravo su povjerljivi spisi i izvješća napisana za vojne stožere.³⁰ Ti su putopisi, u usporedbi s prethodno istaknutim primjerima, u daleko manjoj mjeri bili odraz osobnih interesa pojedinaca jer su njihovi autori na ove prostore - koji je nakon mira u Campoformiu 1797. i propasti Mletačke Republike došao u posjed Austrije - najčešće dolazili radi geostrateških izviđanja terena. Predmet njihova interesa bili gospodarski problemi, geostrateški položaj pojedinih dijelova zemlje, stanje luka, a kada je riječ o ljudima, osim ratničkih vještina, zanimalo ih je raspoloženje stanovništva s obzirom da promjenu vlasti. Gotovo u isto vrijeme kad i Sapieha, u Dalmaciji je boravio časnik **H. F. Rödlich**, koji je 1811. u Berlinu objavio svoj opis Dalmacije (Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmatiens und der Buchten von Cattaro), opremljen zemljovidom jadranske obale.³¹ Iako Dalmacija u vrijeme objavljivanja ovog putopisa više nije bila pod austrijskom upravom, Rödlichova zapažanja važna su zbog toga jer se odnose na razdoblje 1801.-1804.s, kada je on bio zapovjednik Kotora, odnosno tajnik guvernera Dalmacije Thomasa Bradya. Rödlich je osim gospodarskim prilikama, najviše pažnje posvetio mentalitetu stanovnika, njihovu političkom raspoloženju te vjerskim pitanjima, no njegova zapažanja su u manjoj mjeri usporediva sa Sapiehinim. Interesantniji bi bili radovi austrijskih i njemačkih prirodoslovaca, poput Joseph von Seenusa, koji je 1768. posjetio Dalmaciju i Kvarner.³²

III. Materijalni opis Sapiehina putopisa

a) Na osnovi čega je putopis nastao, koliko je izdanja putopisa

Poznato je da je Sapieha dijelove svojih zapažanja s putovanja po hrvatskom Jadranu prvi put objavio tek nekoliko godina nakon povratka u Poljsku te da njegov putopis nije djelo koje je nastalo u jednom dahu. Iako je pisan u obliku pisama, iščitavanjem putopisa vidljivo da je djelo nastalo na temelju raznorodnog materijala, odnosno da je riječ o fiktivnom epistolarnom putopisu. Dio građe doista čine pisma koja

³⁰ I. Pederin, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split, 1989., 58; I. Pederin, *Austrijski putopisci prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797.-1814., 1848., 1859. i 1866. godine*, Zadar, 1974., 198

³¹ I. Pederin, op.cit, 55

³² I. Pederin, *Austrijski putopisci prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797-1814, 1848., 1859., i 1866. godine*, Zadar, 1974., 204

je upućivao prijateljima i nekim članovima obitelji, ali to su zapravo o kompilacije koje upućuju na to da je putopis većim dijelom nastao po sjećanju autora pa ga možemo svrstati u red memoarskih putopisa.³³

Ono što je dosad poznato jest da su postojala četiri dijela rukopisa, koji su bili dijelovi Sapiehinog velikog putovanja na Istok, tijekom kojeg je posjetio i hrvatske zemlje, a to znači ne samo Istru, Dalmaciju i Dubrovnik, o kojima se govori u ovom prijevodu, nego i dio kontinentalne Hrvatske. Kompletan rukopis nikada nije u cjelosti objavljen, odnosno u proteklih više od dvjesto godina, objavljen je samo prvi i drugi dio rukopisa.³⁴ Premda ne obuhvaća sve hrvatske zemlje koje je Sapieha posjetio, za nas je vrlo važan objavljeni dio rukopisa u kojem se opisuje njegovo putovanje po istočnojadranskoj obali, dalmatinskom zaleđu, dijelu Bosne, odnosno manji početak drugoga dijela, koji se odnosi na njegov boravak u Dubrovniku.

Iako se u većini radova posvećenim Sapiehi i njegovu putovanju uglavnom navode samo tri izdanja putopisa, poznato je da ih je zapravo bilo četiri. Naime, Sapieha je prvo izdanje *Lettre sur les bords de l'Adriatique – adresse a monsieur Gilibert, docteur en medecine, membre de l'Athenee de Lyon par le P. Alexandre Sapieha*, (Paris, 1808.) napisao na francuskom uz obrazloženje:

*“To putovanje najprije sam napisao na francuskom, sudeći da će to više uspjeti dotaknuti naš narod; mislio sam ga na novo izdati na materinjem jeziku ...”*³⁵

Činjenica da je prvu verziju svojeg putopisa objavio na francuskom, a ne na poljskom jeziku, nije bio nikakva iznimka jer takvih je primjera u to vrijeme bilo mnogo. I Stanislaw Staszyc je svoj “Dziennik podróży 1789.-1805.” u cjelosti objavio tek 1831. godine.³⁶ Isto se dogodilo i s putopisom Seweryna Goszczyńskog, čiji je dnevnik objavljen najprije fragmentarno, a tek potom u cjelosti.³⁷

Ovo francusko izdanje, kako je uostalom vidljivo i iz naslova, Sapieha je posvetio svom prijatelju, talijanskom kemičaru i profesoru na sveučilištu u Torinu, Giovanniju Antoniju Giobertiju (1761-1824), koji se spominje i u drugim izdanjima. Po svojoj strukturi prvo, francusko izdanje nije nalik na sljedeća tri izdanja, iako se radi o epistolarnoj formi. Tekst započinje uvodnom riječi autora, koji u nastavku gotovo na preskokce daje kratke opise pojedinih dijelova svojeg putovanja. Završava s osam točaka o geološkim i klimatskim obilježjima kraja.

Tri godine kasnije izlazi prvo izdanje Sapiehina putopisa na poljskom jeziku pod naslovom: *Podróże w krajach słowiańskich odbywane w latach 1802-1803 przez X*** S***, członka kilku Academiów i Towarzystw Uczonych*, (Wrocław, 1811.), koji je pisan u formi pisama i sadržajno gotovo identičan s drugim poljskim izdanjem. Ovo izda-

³³ I. Pederin, “Putopisi prosvjetiteljstva”, *RFFZd* 38 (28) (1999.), 3

³⁴ Sapieha, op.cit., 20-26

³⁵ A. Sapieha *Lettre sur les bords de l'Adriatique – adresse a monsieur Gilibert, docteur en medecine, membre de l'Athenee de Lyon par le P. Alexandre Sapieha*, Paris, 1808., 9-12

³⁶ Burkot, op.cit., 321-334

³⁷ Burkot, op.cit., 256

nje bilo je popraćeno i opširnim predgovorom autora, koji je sadržavao mnogo zanimljivih tvrdnji, od kojih je najvažnija ona u kojoj nabraja zemlje koje je posjetio te je između ostalog, potaknuo i pitanje, koje je u to vrijeme najviše intrigiralo poljsku slavističku javnost, a to je pitanje prapostojbine Slavena.³⁸

*“Tijekom mojeg slavenskog putovanja, posjetio sam Stiriju, Goricu, Dalmaciju, Bosnu, Hercegovinu, dio Albanije i dalmatinski arhipelag.”*³⁹

Edward Czarniecki u svojem izlaganju na sjednici WTPN od 16. 12. 1824. pod naslovom “Opis znanstvenih zasluga kneza Aleksandra Sapiehe” na osnovi spomenutog predgovora navodi da je ovo nepotpuno izdanje, koje opisuje samo slavenske krajeve te da je Sapieha njime najavio drugo, prošireno izdanje o običajima i literaturi Slavena, mineralogiji te druge informacije o “očinskoj kulturi”.⁴⁰ Budući da za njegova vremena drugo poljsko izdanje još nije izašlo, Czarniecki je zaključio da je rukopisni materijal ili negdje zagubljen ili je ostao na nepoznatom mjestu pohranjen.

Romualda Pęgierska Piotrkowska u svom tekstu navodi samo tri prva izdanja jer za četvrto nije mogla ni znati budući da je njezin rad nastao sedamdesetih godina XX.stoljeća. Ona ističe da mjesto izdanja putopisa iz 1811. nije poznato, ali naknadno je utvrđeno da je ono izdano u Wrocławu – u izdavačkoj kući W.B.Korn Edward.⁴¹

Drugo poljsko izdanje pod naslovom *Podróż po słowiańskich krajach w latach 1802-1803*, Sanok 1856., objavljeno je gotovo pola stoljeća nakon prvog poljskog izdanja te je ujedno i prvo izdanje koje je objavljeno nakon Sapiehine smrti.

Bilo je, navodno, cenzurirano iako usporedba s prethodnim izdanjem ne pokazuje značajnija i u tom smislu bitna odstupanja u tekstu. Jedina uočljiva razlika u odnosu na prvo poljsko izdanje jest ta da je izdavač ovog izdanja, Kazimierz Józef Turowski (1813-1874), objavljujući drugo poljsko izdanje 1856., odustao od Sapiehina predgovora i umjesto toga sam napisao nekoliko riječi u ime izdavača.

*“Samo djelo je za nas važno jer pisao ga je muž neovisan i u znanosti vičan ..., jer su predmet toga djela slavenska plemena, koja su tu istu kao i mi imala koljevku, s kojima moramo stupiti u bliže književne veze i u njima ostati ...”*⁴²

Treće poljsko i posljednje od četiri spomenuta izdanja putopisa izišlo je osamdesetih godina XX. stoljeća pod naslovom *Podróże w krajach słowiańskich odbywane*, Wrocław, 1983. Ono je najpotpunije što se tiče dostad objavljenih dijelova Sapiehina rukopisa, a sastoji se od dva dijela. Prvi dio odnosi se na dio putovanja od Trsta do Dubrovnika, a drugi dio obuhvaća dio puta od Dubrovnika do Grčke. Ovo izdanje

³⁸ Sapieha, *Podróż po słowiańskich krajach Aleksandra księcia Sapiehy w latach 1802. gim i 1803. cim*, Sanok, 1856., 9-10

³⁹ A. Sapieha, *Podróże w krajach słowiańskich odbywane w latach 1802-1803 przez X*** S***, członka kilku Akademii i Towarzystw Uczonych*, Wrocław, 1811., 8

⁴⁰ E. Czarniecki, *Rys zasług naukowych Aleksandra Sapiehy: Roczniki Towarzystwa królewskiego warszawskiego przyjaciół nauk*, Varšava, 1824., T. XVIII, 171-172

⁴¹ R. Pięgierska-Piotrkowska, *Aleksandra Sapiehy Podróże w kraiach słowiańskich odbywane: Polsko-jużosłowiańskie stosunki literackie*, Varšava, 1972., 71-78

⁴² A. Sapieha, *Podróż po słowiańskich krajach w latach 1802-1803*, Sanok, 1956., 9

popraćeno je uvodnim, preglednim tekstom Ljubomira Durkovića-Jakšića, koji u njemu donosi kratki biografski osvrt i komentar o svim dotad objavljenim verzijama putopisa.⁴³

b) Vrijeme i problem datacije

U dosadašnjim radovima najčešće se raspravljao samo o problemu jednog vremen-skog aspekta (vrijeme putovanja) vezanog za ovaj putopis, no jasno je da su mogućnosti sagledavanja dimenzije *vremena* daleko složenije.

Moglo bi se reći da kategorija vremena u Sapiehinom djelu, uključujući i putovanje, ima trostruko obilježje: *vrijeme putovanja*, *vrijeme nastanka putopisa* i *vrijeme u putopisu*.

Vrijeme putovanja i vrijeme nastanka putopisa nepromjenjive su datosti, neovisno o tome što su pitanja faktografskih pojedinosti još uvijek otvorena, dok vrijeme u putopisu ima nešto drugačije obilježje.

Vrijeme putovanja

Osim rasprave oko toga što je bio glavni motiv i cilj Sapiehina putovanja, problem utvrđivanja vremena njegova putovanja predstavlja drugo otvoreno pitanje, o kojem se dosad najviše raspravljalo kada je riječ o ovoj temi.

Budući da je detalje o Sapiehinu kretanju, koje je prethodilo putovanju po "slaven-skim krajevima", teško moguće sa sigurnošću navesti, isto vrijedi i za tijek putovanja. Pretpostavke prema kojima se njegovo putovanje uopće nije odvijalo u kontinuitetu, odnosno tvrdnje da je nakon posjeta kontinentalnoj Hrvatskoj otputovao na područje današnje Slovenije, odnosno Italije, odakle je krenuo na put po istočnom Jadranu, dodatno otežavaju kronološko povezivanje tijekom događaja.⁴⁴ Problem utvrđivanja točnog vremena putovanja usko je vezan s datacijom putopisa, budući da je Sapiehina datacija nepodudarna s izvješćima austrijskih emisara, koji su ga u datom trenutku pratili. Sugestija da se putovanje odvijalo između 1802.-1803. proizlazi iz naslova prvog i drugog poljskog izdanja putopisa (1811., 1856.), dok je u francuskom (1808.) i trećem poljskom izdanju (1983.) datacija izostavljena. Iako se u predgovoru posljednjeg izdanja, kao najvjerojatnije ističu godine 1804.-1805., treba reći da je to svojevrsna intervencija autora teksta i jednog od priređivača, Ljubomira Durkovića-Jakšića.⁴⁵

Sve do šezdesetih godina XX. stoljeća datumi navedeni u prvom i drugom poljskom izdanju putopisa nisu ozbiljnije dovođeni u pitanje, iako je još Dębicki u svom djelu istaknuo mogućnost da je ovo putovanje provedeno znatno kasnije (1806.-1807.).⁴⁶ Dvadesetih godina Jerzy Poganowski je u svojoj raspravi posvećenj hr-

⁴³ A. Sapieha, *Podroze w krajach slowianskich odbywane*, Wroclaw-Novı Sad, 1983., 5-24

⁴⁴ W. A. Francev, *Polskoje sławianowiedzenie konca XVIII. i pierwoj czetwierti XIX. st.*, Prag, 1906., 86

⁴⁵ Sapieha, op.cit., 1983., 5-24

⁴⁶ Dębicki, *Puławy*, T. IV, 20

vatskom preporodu, ne dovodeći izravno u pitanje Sapiehinu dataciju, jednostavno napisao da je on po slavenskim krajevima putovao između 1802.-1804. godine.⁴⁷ Budući da se uz pomoć dijela sačuvane građe jasno može vidjeti da je dio tog vremena, ipak, proveo u Poljskoj, odnosno na relaciji Varšava-Pariz, može se zaključiti da i Poganowski možda sugerira da je Sapieha putovao u dva navrata. Nekoliko desetljeća kasnije ovim problemom ozbiljnije se pozabavio talijanski slavist Giovanni Maver (1891-1970). Na temelju izvora Maver je posumnjao u istinitost datuma, koje je naveo Sapieha, jer se oni nisu poklapali s datumima na izvješću austrijskog emisara koji ga je pratio tijekom putovanja i s kojim se je, kako i sam priznaje u putopisu, susreo na putu. Pozivajući se upravo na ta politička izvješća, Maver je prvi ustvrdio da je Sapieha najvjerojatnije putovao godinu dana kasnije (1804./1805.), a kao mogući razlog spomenute nepodudarnosti naveo je eventualno tajno djelovanje poljskog kneza.⁴⁸

Maverovu sumnju u ispravnost službene (1802.-1803.) datacije, ali još više njegovu pretpostavku da su razlozi krivog datuma možda namjerni, sedamdesetih godina iskoristio je srpski povjesničar Ljubomir Durković-Jakšić, koji je na osnovi promišljanja talijanskog slavista detaljno razradio tezu o političkoj motiviranosti Sapiehina putovanja.⁴⁹ Iako je Maverova pretpostavka da se radi o razdoblju 1804.-1805., vrlo izgledna jer zapravo nalazi potvrdu i u prvom pismu drugog dijela posljednjeg izdanja putopisa, posvećenom Dubrovniku, iz Jakšićevih radova posve je jasno da mu je glavni cilj bio iskoristiti godinu 1804., kako bi Sapiehu doveo u izravnu vezu s izbijanjem srpskog ustanka.

Jedan od posljednjih i ujedno najrelevantnijih radova o ovoj temi, u kojem se na vrlo objektivnan način analizira i problem ispravne datacije tijekom putovanja, jest monografija Jerzyja Skowroneka, koji je ovo pitanje ostavio otvorenim budući da se na osnovi opipljivih podataka ne može sa sigurnošću reći kada se točno Sapiehino putovanje odvijalo i je li uopće bilo jednokratno, s obzirom na sve dijelove južno-slavenskih zemalja, za koje je navodi da ih je i sam posjetio.⁵⁰ Dvojbe oko toga je li Sapieha putovao 1802.-1803. ili 1804.-1805. pa možda i kasnije, ostaju i dalje pod znakom pitanja sve dok se ne pronađu novi dokazi o njegovu kretanju u tom razdoblju, na osnovi kojih bi se mogla potvrditi ili eliminirati jedna od pretpostavki. Za sada je moguće samo istaknuti nekoliko glavnih teorija, koje su se "iskristalizirale" unutar rasprava o ovom problemu:

- Sapieha je doista putovao u vrijeme, koje navodi u naslovu prvog i drugog poljskog izdanja putopisa (1811., 1856.), odnosno 1802-1803, ali to je bilo samo kraće izviđačko putovanje. Njime nije obuhvatio cijelo područje koje opisuje, budući da je ono bila tek priprema za veliko putovanje na Istok, koje se doista dogodilo 1804-1805 godine.

⁴⁷ Poganowski, op.cit., 6

⁴⁸ Maver, op.cit., 177

⁴⁹ Durković-Jakšić, *Jugoslovensko-poljska saradnja*, Novi Sad, 1971., 50-59

⁵⁰ Skowronek, op.cit., 90-132

- Sapieha područje od Istre do Dubrovnika nije proputovao 1802.-1803., već 1804.-1805., a do nepodudarnosti datuma došlo je jer je pokušao namjerno zatajiti pravi datum i to zbog političke motiviranosti putovanja. Ova teorija možda je i najpoznatija u historiografiji iako takva ocjena Sapiehina putovanja, zasad, nema ozbiljnijeg uporišta u izvorima.
- Sapieha je vjerojatno putovao 1804.-1805., na što upućuju izvješća, ali i on sam u dijelu putopisa, no zbog protoka vremena zaboravio je točne godine i napisao da je bio 1802-1803. Na ovakav zaključak u svojem radu upućuje jedino Burkot, no nema nikakvih argumenata, kojima bi potkrijepio ovu tvrdnju pa je možemo smatrati malo vjerojatnom. Osnova od koje Burkot polazi u svojim promišljanjima jest najvjerojatnije vremenska distanca između događaja i pisanja izvješća, ako govorimo o konkretnom putopisu pa je to i glavni razlog zbog kojeg je došlo do miješanja datuma.

Vrijeme nastanka putopisa

Iako je Putopis pisan u formi pisama, njegov sadržaj jasno upućuje na to da je djelo kompilacija različitih materijala, nastalih tijekom duljeg vremenskog razdoblja. Riječ je o bilješkama nastalim tijekom putovanja, stvarnim pismima, koje je pisao ženi, kćeri i prijatelju, dijelovima preuzetim od Fortisa te tekstu nastalom neposredno prije objavljivanja francuskog (1808.) i prvog poljskog izdanja 1811. godine. Iz tog se može zaključiti da je njegov rad fiktivni epistolarni putopis, koji je, okvirno, mogao nastati tijekom 1804.-1811. godine.

*Vrijeme u putopisu*⁵¹

Vrijeme u putopisu je literarno vrijeme, koje može, ali i ne mora biti odraz stvarnog vremena putovanja. Iako formalno vrijeme u Sapiehinu putopisu zapravo ne postoji kao faktografska datost, ipak, postoje vremenske odrednice poput godišnjih doba, koje su nesumnjivo odraz stvarnosti. Takav pristup bio je u skladu s tadašnjom modom načina pisanja putopisa, uz koje se najčešće ne veže nikakvo točno određenje vremena događaja, a ponekad čak niti vrijeme izvješća o njemu. Važnijim se pokazuje *ex natura*, odnosno kategorija prostora, preko kojeg pratimo početak, tijek i kraj putovanja. To potvrđuje i sama struktura Sapiehina putopisa, kompozicija kojega je podređena prostornom, odnosno geografskom kriteriju.

⁵¹ Osim konkretne datacije na početku prvog pisma drugog dijela putopisa, posvećenog Dubrovniku, gdje navodi da je u grad stigao 13. listopada 1804., u pismu XXII. prvog dijela putopisa, nailazimo na podatak da je u Skradin stigao u nedjelju "potkraj rujna". Iz te tvrdnje proizlazi pokušaj utvrđivanja točnog datuma Sapiehina posjeta, koji je prema navodima K. Čvrljaka, odnosno A. Capellia, te godine pao na 25., odnosno 23. rujna 1804., Vidi u: K. Čvrljak, *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, Zagreb, 1995., 143

IV. Prosvjetiteljska obilježja Sapiehina putopisa

Putopis Aleksandra Sapiehe *Podróż po krajach słowiańskich*⁵² (*Put po slavenskim zemljama*) prvi je poljski putopis XIX. stoljeća.⁵³ Po svom obilježju spada u "literaturu činjenica", odnosno ima klasična žanrovska obilježja te literarne vrste.⁵⁴ Prema unutaršnjim obilježjima možemo ga svrstati u tipične prosvjetiteljsko - prirodoslovne putopise iako se u autorovim opisima već pomalo naziru utjecaji romantizma.

Pisan je u formi pisama, čime slijedi primjer nešto starijeg rada grofa Jana Potockog (1761-1815) *Voyage en Turquie et en Egypte en 1784*.⁵⁵ Budući da su subjektivne literarne forme, poput pisama i dnevnika, bile karakteristične za putopise romantizma, to je jedan od glavnih razloga zbog kojeg se upravo ova dva putopisa smatraju nečim novim, barem kada je riječ o poljskoj putopisnoj tradiciji.

Bitna razlika među njima jest svakako ta što se kod Potockog u daleko većoj mjeri osjeća utjecaj filozofije XVIII. stoljeća, o kojoj uvelike ovise i interpretacije različitih kulturnih pojava, dok kod Sapiehe to nije tako izraženo.⁵⁶ Sapiehin pristup može se ocijeniti nešto suvremenijim, u smislu da nije ni pokušavao zadovoljiti predodžbe tadašnje Europe o "sretnom Istoku", no nije izbjegao enciklopedijske opise pojedinih dijelova putovanja, s očitom namjerom, da po uzoru na svoje prethodnike, u njima obuhvati cjelokupnost svojih spoznaja i znanja. Dotaknuo je gotovo sva područja zastupljena u putopisima toga razdoblja pa je i raznolikost tema, koje obrađuje vrlo velika. Ovdje, ipak, treba upozoriti da u Sapiehinim opisima one ostaju nepovezane, dok su kod Fortisa vrlo sistematično izložene unutar zasebnih cjelina.

Prema *makro-geografskom* kriteriju Sapiehina putovanja (putopis), koja i on sam na jednom mjestu naziva *moja turska putovanja*, ubrajaju se u istočna, točnije orijentalna putovanja, budući da je za Poljake u to vrijeme putovati na jug značilo putovati u Italiju, Portugal, sjevernu Afriku pa čak i Švicarsku, ali ne i u Dalmaciju.⁵⁷ Naime, kako je poznato, Sapiehin put po Dalmaciji bio je doista tek dio njegova šireg puta na Istok pa stoga takvu klasifikaciju možemo držati opravdanom. No, treba reći da ova putovanja, odnosno oblikovanje trasa kojima se putovalo, nisu bila samo odraz

⁵² Naslov koji je Sapieha odabrao nije nimalo slučajan. Za to vrijeme bilo je karakteristično da se sjećanja, odnosno događaji sa putovanja objavljuju pod naslovima tipa: "putovanja", "devnik s putovanja", "uspomene" i slično pa je taj trend slijedio i autor.

⁵³ Burkot, op.cit., 45-47

⁵⁴ D. Duda, *Putopisi*, Vinkovci-Cerna, 1999., 11-12; Duda, *Putopisi - od pokušaja određenja žanra do Krležina diskursa*, *Umjetnost riječi*, Zagreb 40 (1996.), 2/3, 71-82

⁵⁵ Prema navodima Biblioteke Uniwersyteckiej UW, potpuni naslov djela glasi: "Voyages en Turquie et en Egypte, en Hollande, au Maroc", Paris, 1980., 373.s.; T. Kostkiewiczowa i Z. Golinski, *Pisarze polskiego oświecenia*, Varšava, 1994., T. II, 424-450; Za ovu temu daleko značajni su neki drugi putopisni osvrti Potockog, koji je bio jedan od prvih poljskih istraživača povijesti i arheologije slavenskog svijeta. Svoja otkrića i promišljanja opisao je u djelu *Recherches sur la Sarmatie (1789-1792)*, T. I-V te u *Histoire primitive*., Vidi u: Burkot, op.cit., 45-48; M. Klimowicz, *Oświecenie*, Varšava, 2002., 124, 214, 286, 444, 512

⁵⁶ Burkot, op.cit., 62-3

⁵⁷ A. Sapieha, *Podróże...* L. XIV/I., 77, r.

mode tadašnje epohe, nego su većim dijelom bile odraz povijesnih iskustava koje je Poljska imala s pojedinim dijelovima svijeta. Veliku ulogu u odabiru trase odigrali su motivi, koji su često bili daleko od želje za kulturnom spoznajom drugih naroda. Razlog da se Sapiehino putovanje ubraja u tzv. istočna/orijentalna putovanja leži možda ponajviše u tome što je Dalmacija još od križarskih ratova postala tranzitni prostor na putu prema Dalekom istoku. Bila je to, dakle, već tradicionalna ruta, kojom su putovali svi oni koji su tijekom XIX. stoljeća ponovno krenuli u otkrivanje civilizacijskih posebnosti Istoka, neovisno o tome jesu li njihovi motivi bili ekonomske, političke ili kulturne naravi. Fascinacija Orijentom, koja je još tijekom XVI-II. stoljeća zahvatila Europu, našla je odjeka i u Poljskoj, gdje su se takva stremljenja vrlo dobro nadovezala na sarmatizam. No, sarmatizam, na kojemu su Poljaci jedno vrijeme gradili osjećaj superiornosti spram drugih naroda, bio je ujedno i glavni razlog zbog kojeg zapravo sve do XVIII./XIX. stoljeća nisu doista poznavali Orijent i njegovu kulturu. Taj odnos počeo se mijenjati upravo s prosvjetiteljstvom, kada se Poljska počela otvarati prema drugima, kada je stjecanje znanja dobilo novo značenje i konačno omogućilo upoznavanje ne samo Dalekog istokom nego i drugih dijelova svijeta. Kontekstualizacija Sapiehina putovanja u okvirima epohe važna je ne samo zato što je otkrivanje Istoka obilježilo prijelom dvaju stoljeća, već prije svega zbog toga da bi se vidjelo kako mu putovanje po južno-slavenskim (hrvatskim) zemljama uopće nije bio jedini, a niti krajnji cilj. Putovanje po hrvatskim zemljama bilo je samo dio šireg putovanja usmjerenog prema Istanbulu, odakle je namjeravao otići sve do Perzije.

Prema *mikro-geografskom* kriteriju u Sapiehinu putovanju (putopisu) raspoznavemo četiri glavne podjele: *a*) putovanje/putopis istarsko-kvarnersko-dalmatinskih *gradova*, *b*) putopis/putovanje istarsko-kvarnersko-dalmatinskih *otoka*, *c*) putovanje/putopis dalmatinskog *zaleđa* i *d*) putovanje/putopis *dijela Bosne i Hercegovine*.

Sapieha je relativno detaljno opisao gradove, mjesta i sela istočno-jadranske obale te velik dio zaleđa, analizirao utvrde i pristupačnost luka, ukazao na klimatske i geološke značajke kraja, a manjim dijelom i na osobitosti biljnog i životinjskog svijeta. Na početku putopisa detaljno se pozabavio upravo rudnim bogatstvima, na koja gotovo neizostavno upozoravaju i mnogi putopisci/istraživači po Americi u okviru svojih gospodarskih razmatranja. Budući da je po struci bio prirodnjak, Sapiehine prirodnoznanstvene refleksije predstavljaju i najstručniji dio putopisa, iako je svaki dublji pokušaj njihova vrednovanja za povjesničara moguć tek do određene mjere.

Veliku pažnju pridavao je proučavanju stijena, načinu njihova postanka, prostornom sklopu, svojstvima, a djelomično i njihovoj sistematici. Od monomineralnih stijena, najčešće spominje vapnenac budući da je on najzastupljenija stijena u našim krajevima, pogotovo u Dalmaciji.⁵⁸ Vapnenac, pripada u karbonatne stijene, a može biti anorganskog ili organskog postanka.⁵⁹ Upravo po tom kriteriju i Sapieha vapnenačke stijene dijeli na čiste i nečiste, iako se u njegovo vrijeme najvjerojatni-

⁵⁸ M. Vrkljan, *Mineralogija i petrologija - osnove i primjena*, Zagreb 2001., 115

⁵⁹ Isto, 152

je primjenjivala starija klasifikacija, prema kojoj su se vapnenci dijelili na: klasične, kemijske i organogene (zoogeni i fitogeni).⁶⁰ Iako ih nigdje ne spominje pod tim nazivom, jasno je da u svojim opisima govori o vapnenačkoj sedri, odnosno špiljskim vapnencima ili speleotemima. Nešto češći bili su njegovi susreti s prvim, spužvastim vapnencem jer on nastaje na slapovima i izvorima. Kao dva najizrazitija primjera na području Hrvatske imamo sedrene barijere nastale na slapovima Plitvičkih jezera i rijeke Krke (Skardinski buk). Budući da sve pojedinosti Sapiehina putovanja nisu do kraja otkrivene, može se tek pretpostaviti da je, osim Skardinskog slapa, kojeg opisuje, posjetio i Plitvice. Prema dosadašnjim saznanjima nema konkretnih potvrda da je doista tako i bilo. Relativno malo interesa pokazao je za opću mineralogiju, a u tome ponajviše za njezina optička svojstva. Dok kod stijena komentira njihov postanak, kod minerala ga ta geneza ne zanima, a ono što eventualno privlači njegovu pažnju, jest sistematska mineralogija.⁶¹

Sapiehina promišljanja o civilizaciji, koja je i bila jedna od najznačajnijih tema prosvjetiteljske historiografije, možemo gotovo sustavno pratiti tijekom cijelog njegova putovanja.⁶² Iz tih opisa iščitavamo njegovu težnju da u sklopu onoga što smatra zapadnoeuropskim ili istočnoeuropskim civilizacijskim obilježjima, pokušava prepoznati osobitosti slavenskog kulturnog kruga. Kao što je već istaknuto, takva nastojanja bila su u skladu s epohalnim kretanjima pa stoga ne čudi što u putopisu prevladava, u to vrijeme, među slavenskim narodima, opće proširena, predodžba o kulturnom jedinstvu slavenskog svijeta.

Iako, znanstveno neutemeljena i posve neargumentirana, iznimno je zanimljiva Sapiehina klasifikacija slavenskih naroda jer se razlikuje od bilo koje druge. Naime, čitav slavenski svijet, koji inače u putopisu naziva "ślowackim" rodnom, dijelio je u dvije glavne grupe: na ruske i hrvatske narode.⁶³ Iz navedenog je posve jasno da je brkao rasne, narodnosne, plemenske i regionalne pojmove. U njegovoj klasifikaciji ne vidimo nikakav znanstveni pristup niti kriterij koji bi se zasnivao na logici. Teško je uopće pretpostaviti odakle mu ideja za ovakvu konstrukciju, no njegova sklonost da proizvoljno nalazi rješenja za slična pitanja, upućuje na veliku vjerojatnost da je riječ o još jednoj Sapiehinoj "intervenciji" na temelju dosjetki.

U prilog tome govore i njegove, ništa manje zbunjujuće, jezične asocijacije. Morlaci su, prema tome, primorski Poljaci jer se tobože radi o složenici dviju riječi: Mor(e) i Lach, odnosno Poljak. Ime Istre tumači na sličan način. Izvodi ga iz pridjeva "ostry" (oštri), a razlog zbog kojeg je O prešlo u I vidi u sličnosti s maloruskim (ukrajinskim) jezikom, gdje je došlo do iste promjene. Etimologiju Dnjestra protumačio je rastavivši riječ na "Dno ostre", odnosno "Dno istre", što bi trebalo značiti oštro dno, a potvrdu za to nalazio je u dnjestarskim pragovima. U imenu "hajduk" vidio je sličnost s ukrajinskim "hajdamakima", a značenje je, između ostalog, izvodio iz pokliča

⁶⁰ Isto, 154

⁶¹ Isto, 55

⁶² M. Gros, *Historijska znanost*, Zagreb, 2000., 87

⁶³ J. Pogonowski, *Iliryzm i ślowianszczyzna*, Lavov, 1924., 6-7

“(h)ajde”. U putopisu je isto tako zamjetna sustavna nestistematičnost uporabe termina “slowak”, koji u osnovi za njega znači Slaven, ali vidljivo je da isti termin katkad obuhvaća samo dijelove hrvatskoga naroda, odnosno neke regionalne nazive poput Morlak, Senjanin, Uskok, Ličani i Krbavci te dio stanovništva Hercegovine i Raguzane (Dubrovčane). Kako je već upozorio Zawiliński, pogrešna uporaba termina “Sławaczyzna”, “Sławacy” ili “słowaki”, odnosno “sławacki”, posljedica je iskrivljavanja riječi “Słowianin” (Slaven) i “słowiański” (slavenski), koje u poljskom jeziku imaju drugačiju formu od one koju u putopisu upotrebljava Sapieha⁶⁴ Oblik kojim se najčešće služi u putopisu (“sławacki”), mogao bi, eventualno, navesti na pogrešno poistovjećivanje Slovača s općim nazivom za sve Slavene ili, u konkretnom slučaju, samo s Hrvatima. Pojam “Bošnjak” kod Sapieha je neutralna, pokrajinska oznaka, koja se može odnositi na kršćane i na muslimane. Kada piše “Bošnjaci Turci”, misli na Muslimane, dok pod “Bošnjaci Grci” podrazumijeva pravoslavno stanovništvo. Katolike ne ističe posebno jer ih i vrlo rijetko spominje.

Posebnu pažnju treba obratiti i na oznaku jezika kojim govori stanovništvo Dalmacije. Na prijelazu XVIII./XIX. zamjenjivost nazivlja bila je vrlo živa. U određenju jezika slavenskog stanovništva u Dalmaciji u XIX. stoljeću postojale su velike raznolikosti, što se potvrđuje i u Sapiehinu putopisu. On najčešće upotrebljava izraz “ilirski” ili “sławacki” (slavenski) jezik. Terminološka raznolikost je u to vrijeme obuhvaćala nekoliko varijanti: ilirski jezik (lingua ilirica), ilirsko-dalmatinski (lingua ilirico-dalmata) ili slavenski jezik (lingua slava).⁶⁵ Naziv “ilirski” (ilircus) u to je vrijeme bio čvrsto utvrđeni terminološki ekvivalent za naziv “slovinski”, odnosno, slavenski, dok se hrvatsko ime najčešće rabilo u sjevernoj Hrvatskoj. Hrvatsko ime bilo je, dakle, uža narodnosna oznaka, od pojma “ilirski” i “slavenski”, ali ipak je bilo jasno da je Hrvat istovremeno i Slaven pa se događalo da se ilirsko, slovinsko (slavensko) i hrvatsko ime upotrebljavaju kao sinonimi. Posve je jasno da je Sapieha spomenute nazive preuzeo iz literature, prije svega od Fortisa te ih unio u putopis, iako je stanovništvo sasvim sigurno koristilo mnoge druge i mnogo određenije nazive (slavjanski, slovinski, horvatski ...). Iako termini “slavenski” i “ilirski”, koje on koristi, nemaju jasnog etničkog određenja, nesumnjivo da se oni najvećim dijelom odnose na Hrvate. Za razliku od nekih drugih stranih putopisaca, koji naziv “Ilirik” koriste kao oznaku za vrlo širok prostor (kompletan Balkan pa čak i Albaniju), kod Sapieha je teško precizno odrediti što sve ulazi u granice Ilirije, iako kaže da je to slavenska zemlja.⁶⁶ Nešto jednostavnije je s izrazom “Morlakija”, za koji se s priličnom sigurnošću može reći da se odnosi na prostor dalmatinskog zaleđa, od Kotora do Imotskog. Vežano uz ovu problematiku treba reći da kod Sapieha osim nepostojanja jezične diferencijacije, ne postoji niti narodnosna diferencijacija. S druge strane, kod njega je vrlo jasno izražena trostruka vjerska diferencijacija: katolici, pravoslavci i muslimani.

⁶⁴ R. Zawiliński, “Dalmacija przed stu laty w oświeceniu podróżnika Polaka”: *Świat Słowiański*, Krakov, VII (1911.) 79, T. II, 366

⁶⁵ A. Cetnarowicz, *Odrodzenie narodowe w Dalmacji*, Krakov, 2001., 17

⁶⁶ Sapieha, op.cit., L. X/I, 66-67

Iako se vrlo često pravoslavno pučanstvo identificira s nacionalnim srpstvom, muslimanstvo s turskim bošnjaštvom, a katoličanstvo ostaje bez priloga "hrvatsko", kod Sapiehe ne uočavamo takve interpretacije ni tendencije. Za njega je jedini cilj razlučiti "slavensko" od "neslavenskog".

Osim etimoloških, Sapieha se u određenoj mjeri upušta i u antropološka razmatranja. Upravo na mjestima gdje izravno govori o Slavenima i slavenskim običajima, primjećujemo autorov ozbiljan odmak od prosvjetiteljstva, koje mitove tretira kao suprotne činjenicama. Sapiehina predodžba o Slavenima kao ratnicima, junacima i uopće vrlo hrabrim ljudima, upućuje na snažan utjecaj mitologizirane verzije o prošlosti Slavena, koja je s jedne strane, nesumnjivo, davala jak istraživački poticaj, a s druge je stvarala sliku o nekakvom antropološki posebnom, slavenskom tipu. Ideologija sarmatizma, iako već prilično modificirana tijekom XVIII. stoljeća, neosporno je imala izravan utjecaj na ovakav način razmišljanja.

S tim u vezi, očito da je jedan od glavnih zadataka njegova putovanja bilo upoznavanje s kulturom i običajima dijela južnoslavenske grane te utvrđivanje sličnosti i razlika s ostalim slavenskim narodima. Da narodna kultura ili barem njezini sačuvani oblici otkrivaju podrijetlo ljudi, logika je kojom se rukovodi Sapieha kada pokušava uočiti slavenske ili neslavenske karakteristike stanovništva na putu kojim prolazi. Tako, Slavene prepoznaje po fizionomiji, dijelom po sačuvanim običajima, odjeći, a tek onda po jeziku. Zanimljivo je kada komentira da su "Bošnjaci Turci", Turci samo po imenu, ali da se po načinu na koji žive i običajima koje su sačuvali, vidi da su slavenskog podrijetla. Problem u Sapiehinu pristupu jest malobrojnost jasnih pokazatelja po kojima možemo utvrditi što sve nekog nesumnjivo čini pripadnikom slavenskoga roda ili ne. Kao jedan od važnijih kriterija za prepoznavanje Slavena, Sapieha navodi nošenje sječiva, noža, odnosno bilo kakva oružja te sklonost pjesmi i plesu. No, upravo primjedba o Turcima, koji su zapravo Slaveni potvrđuje da narodi nikada, a pogotovo ne na takvim pograničnim i tranzitnim područjima, nisu homogeni ni u etničkom, ni u kulturnom, ko ni u socijalnom pogledu pa su stoga i njegove šanse da naiđe na elemente izvorne i čiste slavenske kulture bile manje od, eventualno, očekivanih.

Sapiehine prosudbe o *slavenskom* zapravo najvećim dijelom proizlaze iz kontakata koje je imao s lokalnim stanovništvom, posebno s Morlacima.⁶⁷ Preko Morlaka se u Sapiehinom putopisu najiscrpnije i zrcali *identitet drugoga*, odnosno slika koju taj poljski plemić daje o ljudima i zemlji kojom prolazi.⁶⁸ Na sociološkoj razini susret Sapiehe s Morlacima predstavlja sučeljavanje dvaju kulturnih modela: plemićkog i obrazovanog spram narodnog i neukog, pri čemu je Sapieha predstavnik elite jedne slavenske grane, dok su Morlaci oličenje tradicionalne kulture druge slavenske grane.

⁶⁷ Budući da ovaj pojam nema jednoznačnu primjenu u znanstvenim krugovima pa ni u literaturi, bilo kakvo poistovjećivanje Morlaka s nekom od narodnosnih oznaka, isključeno je, tim više jer ih i Sapieha u putopisu predstavlja samo kao Slavene.

⁶⁸ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2001., 444.s.

Iako velik dio morlačkih običaja tretira kao niz zabluda i praznovjerja, svejedno se divi njihovu načinu života jer nije nikao ni iz kakve filozofije nego iz mudrosti. Pohvalno se izražava o prevlasti tradicije, koju njeguje patrijarhalno morlačko društvo, čak i onda kada je posve jasno da se patrijarhalna etika sastoji i od "vrlina", kojima se lako pridružuju divljaštvo, pljačka, osveta, a napose potlačenost ženskih članova zajednice, na što i sam upozorava u brojnim opisima prizora iz njihova svakodnevnog života.

Već su i Fortis pa onda i Ivan Lovrić u svojem polemičkom spisu *Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor Alberto Fortis: coll'aggiunta della vita di Socivizza* (Venezia, 1776.) istaknuli nepovoljan položaj žena u morlačkom društvu.⁶⁹ Morlačke žene u svim prilikama, počevši od statusa nevjeste, moraju pokazati podređenost i pokornost. Njima se ne upućuje nikakva pažnja, iako je teret cijele obitelji pa i rad na zemlji isključivo njihova obveza.

U XXIII. pismu Sapieha, upravo, na primjeru odnosa unutar jedne morlačke obitelji iz šibenskog zaleđa, najbolje ilustrira odnos muških članova obitelji prema ženi, kroz primjer kako se ona imenuje: "Prostitute, to mi je kćer".⁷⁰ Gotovo istovjetan primjer ističe i Pietro Nutrizio Grisogono u svom djelu "*Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia*" (Trevigi, 1780.), koji kaže da se žena smatra najnižim stvaranjem u obitelji. Stoga, kad netko razgovara s prijateljem, a mora spomenuti i ženu, majku ili sestru, onda umeće izraz "da prostitute", kao da se govori o nečem sramotnom.⁷¹ Da se položaj žena nije bitno promijenio ni do sredine pa čak ni na kraju XIX. stoljeća, svjedoče i brojni putopisi nastali upravo u tom razdoblju. Božidar Jezernik, profesor etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, oslanjajući se na zapadnoeuropske putopise, u knjizi pod naslovom *Zemlja gdje je sve naopako (Dežela kjer vse narobe)* upravo na primjeru Bosne i Crne Gore, potvrđuje nezavidan položaj žena. Tako su npr. u obiteljima, koje nisu imale magaraca, žene služile kao nosači, s muškarcima nisu nikada smjele sjesti za stol, a u prvoj godini braka nije smjela u društvu oslovljavati svoga muža.⁷² Težak život odrazio se i na njihov fizički izgled pa ih putopisci nerijetko opisuju kao neugledne spodobe, kojima bi se teško mogao pripisati izraz *nježni, lijepi i slabiji* spol, a ističu i njihovo prerano starenje te neprirodnu ružnoću.⁷³

Veličanjem patrijarhalnosti veličao se prestiž i prvenstvo muškarca, njegov autoritet, odnosno podređenost ženskih članova društva. U Sapiehinu odobravanju takvog poretka na neki se način potvrđuje muška perspektiva, odnosno poimanje života kakav je odgovarao muškom svijetu. Ono malo osvrta posvećenih ženama i njihovom statusu u obitelji teško bi se moglo nazvati etnografskom slikom jer su ti osvrta šturi, a iz

⁶⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb, 1948., 80-86, 112-136; A. Pavešković, Kritika Fortisa ili kroatocentrizam na talijanskom jeziku: *Republika* 59 (2003) 4, 59-68; V. Čulinović-Konstantinović, O položaju žene u Lovrićevo doba i danas: *Zbornik Cetine krajine – Ivan Lovrić i njegovo doba*, Sinj 1979., 319-333

⁷⁰ A. Sapieha, op.cit. 1983., L. XXIII/I, 102-103

⁷¹ P.N. Grisogono, *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia*, Trevigi 1780., 60 s.

⁷² B. Jezernik, *Zemlja gdje je sve naopako*, Sarajevo, 2000., 155-163

⁷³ B. Jezernik, op.cit., 158

njih je vidljivo da se žene tretiraju kao objekti. Sapieha jedva u jednom od opisa svjedoči da je imao izravan kontakt ili razgovor s kakvom ženom. Čak ni onda kada kaže da su Dubrovčanke mnogo slabije obrazovane od muškaraca, što je sasvim sigurno mogao zaključiti jedino ako je razgovarao s kojom od njih, ne potkrepljuje dokazom.

Prema prostornom razlikovanju varijanti patrijarhalnog sustava Vere Stein Erlich, koja ističe tri patrijarhalna sustava (*orijentalni, plemenski i austrijski*), Sapieha je u putopisu djelomično opisao plemensku varijantu, krakterističnu za dinarske planine i njihov rub (Crna Gora, Hercegovina, Dalmatinsko zaleđe, Lika, Kordun, Banija i Srbija).⁷⁴ Osim sustavnijeg prikaza položaja ženskih članova morlačkih zajednica, Sapieha u putopisu izostavlja i mnoge druge važne detalje iz svakodnevnog života, čak i one, koji su činili važan dio folklornog repertoara, poput magijskih praksi, koje su takva društva snažno vezivale uz poganstvo i upućivale na vrlo visok stupanj praznovjerja. Iz putopisa je vrlo uočljiva činjenica da Sapieha nije obuhvatio religiju kao složeni fenomen, koji uključuje niz elemenata poput rituala, vjerovanja, mitova, zabrana i dr. Nedovoljno opisuje detalje o vjerovanjima i drugim sličnim običajima, da bismo na osnovi toga uopće mogli okarakterizirati njihovu društvenu funkciju. Ipak, u XXXIV. pismu daje naslutiti da vjerovanje (praznovjerje) o mogućem prokletstvu u slučaju oskvrnuća groba, iz kojeg onda proizlazi i zabrana njegova otkapanja, ima društvenu funkciju, a to je izbjegavanje ili izazivanje konfliktnih odnosa jedne seoske zajednice s drugom ili čak unutar istog roda.⁷⁵

Iako je Sapieha zasigurno jedan od prvih Poljaka, koji je dublje zašao u predjele neistraženog na slavenskom jugu, književna moda "morlakizma" vezuje se, ipak, uz ime talijanskog prirodnjaka Fortisa, koji je svojim *Putem po Dalmaciji* još u XVIII. stoljeću morlake/Slavene približio kulturnim krugovima zapadne Europe.⁷⁶ Poljski putopisac tako uglavnom slijedi trag svojih prethodnika, ali za razliku od njih ne podliježe preziru civiliziranog svijeta spram Morlaka niti ih tretira kao polusvijet. Zbog amaterizma i okolnosti svejedno zapada u čestu zamku tadašnjih etnologa te kao i mnogi od njih utvrđuje tek "arhaičnost" morlačkoga društva. Talijanski i politički antropolog Christian Giordano posvetio je posebno poglavlje svoje knjige upravo ovom problemu.⁷⁷ On ističe da su etnološka istraživanja u svojim najranijim fazama, a to onda vrijedi i za druge znanstvene grane, tek verifikacijske naravi pa stoga suvremena znanost podvrgava temeljnoj provjeri klasične studije o kulturama i društvima sredozemnog i balkanskog prostora. Prvi radovi koji su se odnosili na tu najraniju fazu jesu radovi anglosaksonske provenijencije, koji su na neki način i budući istraživanja usmjerili k proučavanju kompleksa *časti i srama* u mediteransko-balkanskim društvima. Giordano drži da su se takvim pristupom ta društva gotovo namjerno "arhaizirala", odnosno da je svjesno ili nesvjesno stvaran dojam da su

⁷⁴ J. Čapo-Žmegač, Pogled izvana: "Hrvatska i model balkanske obitelji", *Zbornik radova - Između roda i naroda*, Zagreb 2004., 55

⁷⁵ Sapieha, op.cit, L. XXXIV/I., 147

⁷⁶ V. Gulin, Morlacchism between Enlightenment and Romantizm: *Narodna umjetnost*, 34 (1997) 1, 77-100; I. Bešker, Morlakizam i morlaštvo u književnosti: *Književna smotra*, 34 (2002) 1, 113-124

⁷⁷ C. Giordano, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Beograd 2001., 127

ta društva ostatak iz prošlih vremena.⁷⁸ Kompleks *časti i srama*, koji je upravo kod Morlaka izražen, barem ako je suditi po onome što i Sapieha ističe u svojem tekstu, upućuje na podvojenost morlačkog mentaliteta i društva, koji se s jedne strane odlikuje nasilničkim ponašanjem i barbarstvom, a s druge beskompromisnom uzajamnom solidarnošću, izvornom čistoćom običaja te prirodnom jednostavnošću životnih oblika i socijalnih odnosa. Spomenuta arhaizacija mediteransko-balkanskih društava anglosaksonskih etno-antropologa uvijek sadrži i egzotizaciju tih društava, pri čemu se cijelo područje predstavlja kao “divlje” u pozitivnom ili negativnom smislu. Fascinacija koju uočavamo kod Sapieha uklapa se u taj obrazac, iako njegov susret sa stanovništvom zaleđa nije sasvim usporediv sa susretima putopisaca pretходnika koji ne dolaze iz slavenskih zemalja pa npr. za razliku od njega u tom okruženju ne prepoznaju tragove vlastitoga. Način na koji Sapieha, kao Poljak vidi Morlake i analizira slavenske običaje, daje nešto pozitivniju sliku “identiteta drugoga”, putem koje se više ustanovljuju sličnosti nego razlike.

Cilj koji je Sapieha pred sebe postavio ili zadatak, koji je vjerojatno dobio (Varšavsko društvo prijatelja znanosti) čini ga na neki način antikvarom-humanistom, iako on zasigurno ide dalje od toga. Sklon je raspravljati o umjetnosti na način da mu ostaci umjetničkih djela ili arhitekture postaju povijesni izvori, što je vrlo zanimljivo, neovisno o tome koliko su njegove interpretacije vrlo banalne. Sapieha pokazuje estetski interes, koji ga nagoni na pokušaj davanja povijesne kritike, premda je prirodnjak, a ne povjesničar. Možda se upravo u opisima nadgrobnihi spomenika najbolje može uočiti njegova težnja da pruži što cjelovitiju sliku dotičnog spomenika kao umjetničkog djela, tako što traži elemente za njegovu identifikaciju, klasifikaciju pa čak i vrijeme nastanka. Iako Sapiehin filozofski stav ima moralne temelje, treba naglasiti da je dosta njegovih zaključaka proizvod spekulacija i često rezultat idealiziranja što pokazuje priličnu dozu romantičarske osjećajnosti. Svoja estetska gledišta kombinira s povijesnim znanjem pa i filozofskim promišljanjima, koja katkad graniče s maštom. Neosporna je, ipak, Sapiehina ustrajnost i odlučnost da se odazove svojoj potrebi za avanturom po *jedva istraženim predjelima Europe*.⁷⁹ Premda su pojedini putopisci i avanturisti ili pak namjernici proputovali istom trasom i ovaj putopis zasigurno potvrđuje da je svako putovanje uvijek drukčije i da donosi nešto novo.

Bogatstvo tema koje nisu sustavno izložene te proturječnosti na koje nailazimo u njegovu izlaganju ostavljaju prostor za različite interpretacije. Mnogi autori koji su se na bilo koji način dosad bavili ovom temom, pokazali su određenu sklonost projiciranju vlastitih shvaćanja i vrijednosnih predodžbi o njegovu putopisu.

Po svemu sudeći njegov je putopis nikao iz potrebe da se dozna nešto više o slavenskim narodima, koji su nastanjivali istočno-jadransku obalu, odnosno njegovo zaleđe te da se utvrde njihove zajedničke karakteristike s ostalim slavenskim narodima. Ovaj putopis je stoga, na neki način, objava rezultata istraživanja koja je proveo

⁷⁸ C. Giordano, op.cit, 128-135

⁷⁹ A. Sapieha, *Podróż e...* L. III /I., 42

na tom području, premda u objavljenoj verziji nije dao potpun opis njihovog izgleda, običaja i načina života uopće. Iako se ne mogu potpuno isključiti i druge mogućnosti, gotovo da nema sumnje da ga je na putovanje poslalo Varšavsko društvo prijatelja znanosti, čiji je bio član, a kako i sam navodi u putopisu, potpomagala ga je i Akademija u Torinu.⁸⁰ Dugotrajnost putovanja i administrativne prepreke, koje je trebalo prijeći da bi se uopće moglo putovati tim područjem, upućuju na zaključak da je Sapieha ovaj pothvat mogao izvesti samo uz financijsku i logističku potporu nekog utjecajnijeg tijela, a ne tek nekog pojedinca. Činjenica da je izvješće o svojem putovanju čitao upravo pred WTPN-om dokazuje da je na njega bio poslan s određenim zadatkom o kojem je trebao izvijestiti ostale članove Društva.

Vrlo se često u biografskim studijama i sličnim radovima može naići na bezrezervne i dosad već sustavno, nekritički preuzimane, a u iznimnim slučajevima čak i prepisane tvrdnje, da je Sapieha *tipičan predstavnik prosvjetiteljstva i intelektualac enciklopedijskoga tipa*, karakterističan za spomenuto razdoblje. No, činjenica da je bio odgajan u duhu epohe tek se djelomično potvrđuje u njegovim promišljanjima. I sama razina njegova obrazovanja bila je, s obzirom na njegovo plemićko podrijetlo i materijalne mogućnosti, ispod razine znanja svestranog znanstvenika pa možda čak i klasičnog, visokog državnog činovnika toga vremena, stoga spomenute ocjene treba uzeti s dozom rezerve. Vjerojatno u tom smislu stoji i tvrdnja J. Skowroneka, koji zaključuje da ni Sapieha poput svoje majke nije do kraja prihvatio društveno-političke ideje prosvjetiteljstva i to ne zbog nehtijenja već zbog površnosti i nesistematičnosti, koji su vrlo snažno obilježili cijelo njegovo školovanje⁸¹

Neupitno je, ipak, da je Sapieha imao temperament znanstvenika, ali budući da nije ostajao u granicama svoje struke, njegov rad može se dobrim dijelom smatrati vrstom istraživačkog diletantizma, spojenog s pustolovnim sklonostima autora. Uostalom, kako ističe Burkot, karakteristika rasnog putnika jest spoj senzualizma i empirizma, čemu bi svakako trebalo dodati i istraživački poriv i znanje.⁸² Unatoč nastojanju da naglasi svoju racionalističku orijentaciju i želju da svaku pojavu shvati u skladu s tim, treba reći da Sapieha nije do kraja racionalist te da u nekim opisima vrlo otvoreno podliježe emocionalnom zanosu, naročito kada je riječ o susretima s ljudima i prepoznavanju slavenskih karakteristika u njihovim običajima. Ipak, autor svoju prisutnost u putopisu demonstrira ponajviše kao pripovjedač, u nastojanju da što manje bude subjektiviziran pa je stoga i svijet koji opisuje daleko od idealnog, a njegova slika uglavnom je rezultat neposredne i misaone spoznaje putopisca.

Trenuci emocionalne dirnutosti i izljevi osjećajnosti autora, koji će biti svojevrsni *signum temporis* epohe romantizma, nisu bitno ugrozili objektivnost prosudbi u ovom putopisu.

⁸⁰ A. Sapieha, *Podróże ...* L. I/II, 211

⁸¹ J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu Aleksander Sapieha*, Varšava, 1992., 32

⁸² Burkot, op.cit., 8-11, 30,

Zaključak

Aleksander Sapieha tipičan je predstavnik generacije poljske aristokracije. Njegov odgoj i obrazovanje bili su obilježeni značajkama razvijenog prosvjetiteljstva, modificiranog tradicionalizmom magnatskih rodova. Sapiehini prvi znanstveni interesi zasnivali su se i oblikovali pod utjecajem bogatih poljskih te dijelom i europskih kulturnih središta, što se uvelike potvrđuje i u njegovu putopisu, koji predstavlja vrhunac njegovih istraživačkih nastojanja. S obzirom da se putopis velikim dijelom oslanja na istovrsno djelo talijanskog opata Alberta Fortisa *Put po Dalmaciji*, znanstvena vrijednost i originalnost Sapiehina djela vrlo su upitni, iako samo putovanje po istočno-jadranskoj obali predstavlja najvažniji, a možda i najzanimljiviji dio njegova života i rada.

Iako su pretpostavke o političkoj motiviranosti Sapiehina pothvata najviše isticane, ostaje činjenica da u njegovu putopisu, prije svega, iščitavamo znanstvene aspiracije. Unatoč svim nejasnoćama i fragmentarnosti izvora, koji bi rasvijetlili neke zasad nepoznate detalje o svim okolnostima toga putovanja, sadržaj putopisa pruža mogućnost iščitavanja *identiteta drugoga* u kontekstu hrvatsko-poljskih odnosa epohe prosvjetiteljstva. U njegovim razmatranjima uočljiva je sklonost davanja vlastitih interpretacija svake pojavnosti, koje nisu bile uvijek samo racionalističko-pragmatične nego su predstavljale i univerzalnost znanstveno-spoznajnih interesa, tipične za tu vrstu literature prosvjetiteljstva. S obzirom da je bio amater, postigao je jako puno. Jasno je formulirao kritički stav spram tadašnjih načela znanstvene erudicije, koja su još vrijedila u historijskoj znanosti.

Veliku važnost pripisivao je istraživanju materijalnih ostataka iz ranijih epoha. Tamo gdje mu je to bilo moguće davao je vlastitu, iako ponešto naivnu, tipologiju nadgrobnih spomenika, simbolike i dekorativnih motiva na njima. U svojim istraživanjima prošlosti i jezika kritički je analizirao podatke, koje je katkad dobivao i od samih stanovnika na terenu. Visoko su ocijenjenja njegova razmatranja na području geografije i geologije. S tim u vezi namjeravao se pozabaviti "slavenskom geologijom" te svoje rezultate usporediti s istraživanjima Staszycy.

Unatoč nedostatku korespondencije među njima, kao i opaski jednoga o drugome, bila je to svojevrsna tiha rivalizacija između Sapiehe i njegovog učitelja. Iako su Sapiehine znanstvene interpretacije diskutabilne, nesumnjivo da su *Putovanja po slavenskim krajevima* obogatila ne samo poljsku nego i europsku znanost na tom području. Istovremeno, ta su putovanja pokazala i Sapiehinu neizmjernu otpornost spram poteškoća na putu u katkad nemogućim uvjetima. Knez Aleksander Sapieha nesumnjivo je, ne samo kao suvremenik nego kao i aktivni sudionik, pripadao vrlo važnoj, drugoj generaciji tadašnje poljske intelektualne i političke elite, čije je djelovanje bilo na vrlo visokoj razini.

Pragmatično-prosvjetiteljski način mišljenja i odnos prema svijetu omogućili su im ostvariti uspjeh. Unatoč tome česte promjene političkih prilika radikalno su utjecale na djelovanje tog intelektualnog kruga, što se odrazilo na izostanak očekivanih rezultata - osobnih ili skupnih. Na primjeru Aleksandra Sapiehe najbolje su se očitovala poteškoća u procesu uključivanja te druge generacije u krug političke elite.

Travel account of Sapieha regarding the Enlightenment epoche

Zdravka Zlodi

Croatian institute of History

Opatička 10

10000 Zagreb

Republic of Croatia

The opus of Aleksander Sapieha (1773-1812) Polish nobleman, naturalist and one of the pioneers of Slavic studies and literature among Poles represents a valuable primary source for historiography, which reveals some up to now unknown aspects of relations between Croats and Poles at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century. His travel account *Podróż w krajach słowiańskich odbywane* contains many information about cities, towns and islands of the Eastern Adriatic coast, as well as about Dalmatian hinterland and Bosnia.

His scientific interest was formed under the influence of Polish and other European cultural centers, which is visible from the text of his travel account. However, one has to admit that Sapieha regarding the research was an amateur. Even though, value of his notes and information from his travel account cannot be disputed. On the other hand, the uniqueness of his work is questionable, especially since he largely leaned on the study of his predecessor Italian abbot Alberto Fortis (1741-1803).

It is often suggested that Sapieha's voyage was politically motivated, though present state of the investigation cannot sustain such allegations. By the same token, the content of the travel account reveals that this journey was inspired by author's great interest in history and culture of Slavic people, especially of those who inhabit Eastern Adriatic coast.

Though Sapieha's scientific interpretation can be disputed, it is unquestionable that his *Voyage across the Slavic lands* enriched not only Polish but also common European science in this field.

Key words: Aleksander Sapieha; Croat-Polish relations; travel accounts; Enlightenment; Slavic culture